

Jeesuksen muorista Stadin friiduun

Naiſten nimitykset suomen kirjakielessä

---

1. Suomen kirjakielen taustaa

Suomen kirjakielen synty liittyy kiinteästi luterilaiseen reformaatioon. Vaikka suomalainen puhekieli silloin tällöin pilkahtaa näkyviin jo keskiajan muunkielisissä kirjoituksissa, yhtenäisiä suomenkielisiä tekstejä alettiin tuottaa vasta 1530-luvun jälkipuoliskolla, kun reformaatio tuotiin kirkollisten käytäntöjen tasolle Uppsalan kirkkoprovinsissa, Suomi mukaan lukien (tarkemmin esim. Knuutila 2010). Reformaatio edellytti kirkollisten toimitusten ja keskeisten hengellisten teosten kääntämistä kansankielelle. Vanhimmat suomenkieliset tekstit sisältävät messukaavoja, käsikirjoja, rukouksia ja *Raamatun* osia. Aluksi niitä kirjoitettiin käsin, kunnes Mikael Agricola vuosina 1543–1552 onnistui painattamaan Tukholmassa kokonaisen käsikirjaston.

Ruotsin itäisen maakunnan pääkaupunki oli 1800-luvun alkuun asti Turku. Pernajassa syntynyt ja Viipurissa koulunsa käynyt Mikael Agricola tavoitteli omissa teoksissaan tietoisesti Varsinais-Suomen kielenpartta, koska Varsinais-Suomi oli ikään kuin ”muiden maakuntien äiti”. Itämurteiset ainekset alkoivat yleistyä kirjakielessä vasta 1800-luvulla, kun kieltä tietoisesti kehitettiin kansankielen suuntaan ja samalla puhdistettiin vieraiden kielten vaikutuksesta. Tärkeässä esikuvallisessa roolissa olivat *Kalevala* ja kansanperinne.

Murrepohjan ja kielenulkoisen maailman muutokset näkyvät monin tavoin kirjakielen sanaston kehityksessä. Tässä artikkelissa on tarkastelun kohteeksi valittu naista merkitsevät sanat, joista osa on vanhaa perintösanastoa, osa nuorempia muodosteita tai eri aikoina saatuja lainoja. Naisiin viittaavat sukulaistermit (*miniä*, *nato* ym.) on jätetty tarkastelun ulkopuolelle lähimpiä sukulaisuussuhteita lukuun ottamatta. Artikkelin tavoitteena on tarkastella sanojen elämänkaarta ja sanaston muuttumista suomen

kirjakielen lyhyehkön historian aikana, ei niinkään sanojen etymologioiden pohtiminen, vaikka myös alkuperiä käsitellään lyhyesti. Käsitteilyn painopiste on vanhan kirjasuomen puolella. Tällä tarkoitetaan *Vanhan kirjasuomen sanakirjan* vakiinnuttaman käytännön mukaisesti suomen kirjakieltä sen perustamisesta vuoteen 1810 asti.

2. Aikuiset naiset vanhimmissa suomenkielisisä teksteissä

Vanhin suomenkielinen käsikirjoitus on mitä todennäköisimmin 1530-luvun lopulle ajoittuva Uppsalan evankeliumikirjan katkelma, joka sisältää kokoelman jumalanpalveluksessa luettavia suomenkielisiä evankeliumi- ja epistolatekstejä sekä kaksi kollehtarukousta. Katkelman alussa on Johanneksen evankeliumin 18. ja 19. luvut (sisällöstä tarkemmin Häkkinen 2016). Teksti kertoo pääsiäisajan tapahtumista: Jeesus saapuu Jerusalemiin, hänet vangitaan ja naulitaan ristiin. Tapahtumien yhteydessä mainitaan myös muutamia naisia: *Niin s[ei]s[oi]t Jeesuksen ristin tykönä hänen muorins ja hänen muorins sisar Maria Kleofaksen emäntä.*¹

Ruotsalainen lainasana *muori* voi suomen murteissa tarkoittaa sekä äitiä, vaimoa että muuta vanhahkoa naista, mutta tässä on asiayhteyden perusteella selvää, että se tarkoittaa äitiä. Tämä merkitys esiintyy mm. Kymenlaakson murteissa (äitiä merkitsevistä sanoista tarkemmin ALFE 2: 227–231). Agricolan *Uudessa testamentissa* on vastaavassa kohdassa vanha germaaninen lainasana *äiti*, *äitei*. Agricolalla *muori*-sanaa ei ole lainkaan, mutta sen sijaan esiintyy muutaman kerran vanhaan perintösanastoon kuuluva *emä* sekä sinänsä että yhdyssanassa *emäpuoli*. Agricolan *emä* ei kaikissa tapauksissa ole äidin synonyymi, sillä se voi viitata myös käärmeiden *emään* ja mytologiseen veden *emään*. Turun tuomiokirkkoa Agricola nimittää *emäkirkoksi*.

Emä-sana on ollut tuttu myös Uppsalan evankeliumikirjan suomentajalle, sillä hän on käyttänyt johdosta *emätön* 'äiditön', vaikka perussana *emä* ei katkelmassa esiinnykään. Myöskään *äitiä* ei mainita tässä käsikirjoituksessa yhtään kertaa. Muita naispuoliseen henkilöön viittaavia sanoja katkelmassa ovat edellä mainittujen *emännän*, *muorin* ja *sisaren* lisäksi *tytär* ja *vaimo*.

Vanhimmassa kirjakielessä *emä*-sanana johdos *emäntä* tarkoittaa tavallisesti aviovaimoa, kuten edellä olevassa esimerkissä. *Vaimo*-sanakin esiintyy yleisesti, ja se voi tarkoittaa sekä aviovaimoa että naista yleensä. On luontevaa, että aikuiseen naiseen, aviovaimeen ja perheenemäntään viitataan samoilla sanoilla, sillä naisen oletusarvoinen rooli kirjakielen syntymisen aikoihin oli mennä naimisiin ja toimia talon emäntänä ja perillisten äitinä. Agricolan teoksissa *emäntä* esiintyy 113 kertaa, *vaimo* peräti 364 kertaa (MATT).

Vanhaa naista, mummoa tai isoäitiä merkitsevää *eukko*-sanaa on arveltu *emä*-sanana hypokoristiseksi johdokseksi, jollaiset ovat tavallisia läheisten ihmisten

1. Vanhan kirjakielen esimerkit on kirjoitettu ääntämistä kuvaavalla tavalla.

nimityksissä. Sanalle on tosin ehdotettu etymologisia vastineita ugrilaiskielistä, esim. mansin *ēkwa*, jolloin se voisi olla ikivanhaa perua. (SSA 1 s. v. *eukko*.) Etymologian aukkoisuuden ja suomen sanan oman rakenteen takia rinnastus on kuitenkin epäuskottava. Suomen *eukko*-sanalla ei karjalaa lukuun ottamatta ole vastineita edes lähisukukielissä, joten on ilmeistä, että se on syntynyt vasta suomen itsenäisen kehityksen aikana. Siihen viittaavat myös sanan kirjakielinen ikä (ensiesiintymä Jusleniuksen sanakirjassa 1745) ja murrelevikki (Kymenlaakso ja itämurteiden eteläosat; SMS s. v. *eukko*).

Vaimo kuuluu vanhaan perintösanastoon. Sen alkuperäinen merkitys näyttää olleen 'henki, sielu, sydän', ja naispuolisen henkilön nimitykseksi se on täsmentynyt erityisesti suomessa ja karjalassa (SSA 3 s. v. *vaimo*). Kirkkokäsikirjan alussa, jossa on Agricolan itsensä muotoilemia "reguloita ja ojennuksia" avioliiton edellytyksistä, mainitaan osapuolet sanaliitoin ilmaistuina: *miehen puoli* ja *vaimon puoli* (MAT III 17). Suomen murteissa naista tarkoittava yhdyssana *vaimonpuoli* tunnetaan Varsinais-Suomen lisäksi hämäläis- ja pohjalaismurteissa, ja jonkin verran esiintymiä on Kainuustakin (ALFE 2: 251).

Agricolalla esiintyy yhden kerran ilmeisesti hänen itsensä muodostama hypokoristinen johdos *vaimokainen* Timoteuksen toisen kirjeen 3. luvussa (MAT II: 589), jossa on puhe syntiensä ja oikkujensa piinaamista naisparoista. Agricolalla on muitakin muodoltaan samantapaisia, hellyttävän omaperäisiä johdoksia, esimerkiksi *miebukainen* ja *jalopeurukainen*.

Nainen on Agricolan kielessä harvinainen sana. Se esiintyy vain neljä kertaa (MAT I; ks. myös Kiuru 2009: 203–205). Sitä ei käytetä *Raamatun* teksteissä vaan muissa yhteyksissä, kuten Agricolan itsensä kirjoittamissa esipuheunoissa. Se näyttää esiintyvän joko pakanallisen tai huonon naisen merkityksessä. Tunnettu esimerkki on Psalttarin esipuheessa, jossa Agricola luettelee hämäläisten ja karjalaisten muinaisia epäjumalia: *näitä kumarsit hämäläiset, sekä miehet että naiset*.

Muodoltaan erityinen variantti on *naini*. Karjalaisten jumalien joukossa mainitaan Ukon kiimainen puoliso *Rauni*, *Ukon naini*. Sanan äänneasua viittaa Vienen karjalaismurteisiin (KKS s.v. *naine*). Ei ole tiedossa, mistä tai keneltä Agricola on saanut ainekset kuvaukseensa. Piispantarkastusmatkoillaan hänellä oli tilaisuus perehtyä kansankieleen ja kansanuskomuksiin koko Suomen² kattavan hiippakunnan alueella.

Agricolan lisäksi muussakin vanhassa kirjakielessä *nainen* on pysynyt harvinaisena. Traditio suosi neutraalia *vaimo*-sanaa, ja vaikka esimerkkejä löytyy myös *nainen*-sanan neutraalista käytöstä, siihen liittyi aikanaan se riski, että se ymmärrettäisiin kielteiseksi tai arveluttavaan moraaliiin viittaavaksi sanaksi. Esimerkiksi Henrik Florinuksen sanakirjassa (1678: 53) *nainen* mainitaan *porto*-sanaa koskevassa kohdassa ruotsin *horkona*-sanan vastineena. *Nainen* kuuluu samaan etymologiseen yhteyteen kuin *naida*-verbi (esim. SSA s. v. *nainen*), ja mahdollisesti tästä syystä sanaan on yhdistetty seksuaalinen lataus, joka ei sovi kaikkiin yhteyksiin. Esimerkit neutraalista käytöstä

2. Turun hiippakunta jaettiin kahtia vuonna 1554, kun Agricola nimitettiin Turun piispaksi ja Paulus Juusten Viipurin piispaksi. Agricola teki kuitenkin tarkastusmatkoja jo tätä ennen piispa Martinus Skytten avustajana tai sijaisena.

alkavat lisääntyä vasta 1700-luvun loppupuolelta lähtien (VKS s. v. *nainen*). Etenkin lakikielessä *nainen* on voinut esiintyä *miehen* neutraalina vastinparina.

Parissa tapauksessa Agricola on ilmeisesti itse muodostanut yhdyssanan, jossa hän on korvannut vakiintuneen yhdyssanan loppuosan *-mies naisella* sukupuolta tähdentääkseen: *sotamies – sotanainen, vibamies – vibanainen*. Agricola käyttää myös nimitystä *naisjumala* tarkoittaessaan Efesoksen Dianaa (MAT II: 367).

Agricolan ajan kirjakielessä ei vielä käytetty *jumalatar*-tyyppisiä feminiinisiä johdoksia. Niitä alkaa tulla kirjallisuuteen vasta 1700-luvun lopulla kansankielisen materiaalin myötä. Christfrid Gananderin *Mythologia Fennicassa* (1789) on suuri määrä tällä johtimella muodostettuja uskomusolennon nimityksiä: *Etelätär, Hiilitär, Hyrytär, Juoletar, Kangatar, Katrinatar, Käreitär, Kipinätär, Kivutar, Kunotar, Kuutar, Laviaatar, Lemmetär, Loubiatar, Lovehetar, Luonotar, Mammotar, Mariatar, Otavatar, Panutar, Päivätär, Ruojuatar, Synnytär, Syöjätär, Tapiotar, Tuuletar, Vaavatar, Vaviotar, Vauvutar, Villatar, Vuotar, Äijätär ja Äimätär*. Johtimen on selitetty syntyneen balttilaisperäisestä *tytär*-sanasta, ja se on ollut käytössä erityisesti itämurteissa, joissa sillä on muodostettu mm. tytärtä tai vaimoa merkitseviä sukulaistermejä (Hakulinen 1979: 181–182). Gananderin johdoksissa on matronyymiksi selitetty *Mariatar*, joka ”taikauskoisten ihmisten mukaan” tarkoittaa neitsyt Marian tytärtä. Toisaalta *Katrinatar* on selitetty samaksi henkilöksi kuin Pyhä Katarina, joka oli karjan suojelija.

Samassa Agricolan *Psalmtarin* esipuheenossa, jossa kerrotaan hämäläisten ja karjalaisten muinaisista epäjumalista, käytetään rahvaan naisista nimitystä *akka*. Agricola kertoo pakanallisesta hedelmällisyysjuhlasta: *Ja kuin keväkylvö kylvettiin / silloin ukon malja juotiin. / Siihen haettiin ukon vakka / niin juopui piika että akka. / Siittä paljo häpiää siellä tehtiin / kuin sekä kuultiin että nähtiin.* (MAT III: 213.) Tämä on vanhaan perintösanaanastoon kuuluvan *akka*-sanan ainoa esiintymä Agricolan teoksissa. *Akka* ei esiinny lainkaan ensimmäisessä suomenkielisessä *Raamatussa*, vuoden 1642 *Bibliassa*. Silmäys murrekarttaan (ALFE 2: 248) selittää, miksi *akka* on lounaismurteiden pohjalta syntyneessä kirjakielessä harvinainen: sanaa ei ole käytetty Varsinais-Suomessa eikä Satakunnassa. Koko itämerensuomea ajatellen *akka* on selvästi itäinen sana. Vastineita löytyy karjalasta ja vepsästä, mutta ei läntisistä lähisukukielistä.

1600-luvun tulkisanakirjoissa *akka* kyllä mainitaan. Oulussa koostetussa Ericus Schroderuksen sanakirjassa (1637) se esiintyy vanhan naisen merkityksessä, tuntemattoman tekijän *Variarum rerum vocabulassa* (1644) ja Henrik Florinuksen *Nomenclaturassa* (1678) se mainitaan sukulaisterminä isoäidin äitiä tarkoittamassa. Daniel Jusleniuksen sanakirjassa vuonna 1745 mainitaan molemmat merkitykset.

Agricolan teoksissa on isoäidin nimityksenä vanha perintösana *ämmä*. Merkitys on selvä asiayhteyden perusteella. Sana mainitaan Timoteuksen toisessa kirjeessä (MAT II: 586): *se vilpitöin usko [– –] joka myös ennen asui sinun ämmäsäs Loidas ja sinun äitisäs Eunicas*. Isoäidin merkitys esiintyy useaan kertaan myös herra Martin suomentaman maanlain lopussa olevassa sukulaisten luettelossa, joka on tapana ajoittaa 1570-luvulle. Vuoden 1642 *Bibliassa* *ämmä* ei esiinny isoäidin nimityksenä vaan yleensä vanhaa naista tarkoittavana sanana.

Ämmä on murteissa laajalti tunnettu sana (Nirvi 1952: 141–146; kartta *ämmä*-sanueen merkityksistä esim. Mallat 2007: 123), mutta sen käyttöä kirjakielessä on ilmeisesti rajoittanut sanaan osassa länsimurteita liittyvä pejoratiivisuus. Halventava sävy näkyy sekä Agricolalla että *Bibliassa*. Timoteuksen 1. kirjeessä Agricola kehottaa välttämään joutavia ja *ämmälisiä* juttuja (MAT II: 580), *Biblian* vastaavassa kohdassa puhutaan kelvottomista *ämmän* jutuista. Peräpohjan ja Länsipohjan murteille ominainen *ämmi*-johdos (Nirvi 1952: 142) mainitaan neutraalina isoäidin nimityksenä Elias Lönnrotin sanakirjassa vuonna 1880, mutta se ei ole missään vaiheessa kotiutunut yleiskielen sanastoon.

Isoäiti esiintyy ensi kertaa Ericus Erici Sorolaisen katekismuksessa vuonna 1614. Se on ruotsin *stormor*-sanan mallin mukaan muodostettu käännöslaina (Nirvi 1952: 137–138). Ruotsista lainattu *mamma* voi merkitä äitiä, isoäitiä tai kypsää naista yleensä. Sitä on käytetty etenkin lounais- ja kaakkoismurteissa sekä Uudellamaalla. (SSA 2 s. v. *mamma*.) Kirjakielessä *mamma* on ensi kertaa esitetty Jusleniuksen sanakirjassa (1745) äidin merkityksessä. Gananderin sanakirjassa (1787) siitä on mainittu myös karjalaisia kansanrunoesimerkkejä. Niiden mukaan *mamma* voi esiintyä äitiin viittaavan *emän* toisintosanana mutta myös vertauskuvasidonnaisesti eräänlaisen käärmeen (*tomt-orm*) nimityksenä. *Mythologia Fennicassaan* (1789) Ganander tarkentaa, että *mamma* tarkoittaa maanalaista noita-akkaa, joka on kaikkien käärmeiden kantaäiti.

Huonoa naista merkitsevät *huora* ja *portto* ovat esiintyneet kirjakielessä Agricolan *Uudesta testamentista* alkaen. *Huora* mainitaan 26 kertaa, *portto* 12 kertaa. Molemmat ovat ilmeisesti kotiutuneet kieleen jo ennen kirjakielen syntyä. *Huora* voisi äänneasunsa puolesta olla jopa vanha germaaninen laina, vaikka yleensä se katsotaan iältään tarkemmin määrittelemättömäksi skandinaaviseksi lainaksi. (LÄGLOS I s. v. *huora*.) Monissa tapauksissa *huora* ja *portto* ovat synonyymeja, mutta muutamissa kohdin niillä on selvä merkitysero. Vanhimmassa lakikielessä *huora* tarkoittaa aviorikkoojaa, joka on tyypillisesti naimisissa oleva nainen. Tämä *huoran* määritelmä löytyy kuningas Kristofferin maanlain naimisen kaaresta (VKSK: Martti, Ljungo). Lisäksi sekä *huora* että *portto* mainitaan herjaussanoina, joiden käyttämisestä hyvän vaimon nimittelyyn joutuu maksamaan sakkoja (VKSK: Ljungo, Kollanius). Alun perin *portto* näyttää olevan eräänlainen ammattinimitys, joten siihen palataan jäljempänä.

Aivan poikkeuksellinen naisen nimitys on *naara*, joka mainitaan Jonas Menanderin sepittämässä opettavaisessa runossa vuonna 1699 (VKS). Sana esiintyy naiseen viittaavana myös Christfrid Gananderin satukokoelmassa ja piispa Henrikin kohdalosta kertovassa kansanrunossa, mutta muuten se tarkoittaa naaraseläintä. Ihmisistä puhuttaessa se on epäilemättä ollut rahvaanomainen, halventava sana, jonka esiintymismahdollisuudet kirjakielessä ovat olleet rajalliset. Samaa kantaa edustava *naaras* esiintyy vain eläinten tai kasvien (erit. hampun) sukupuoleen viittaavana sanana. Sanojen on arveltu etymologisesti liittyvän *nainen*-sanan yhteyteen (SSA 2 s. v. *naaras*), mutta neutraaleja naisten nimityksiä ne eivät kirjakielessä ole koskaan olleet.

Arvonimen tyyppisiä naiseen viittaavia sanoja ovat olleet *matroona* ja *rouva*. *Rouva* lienee alasaksalainen laina (Bentlin 2008: 86–89), ja se on *frouva*- tai

fraava-asussa esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen. Alkuaan latinasta juontuva *matroona* on tullut käyttöön 1600-luvun puolimaissa. Ensiesiintymä on Laurentius Petrin saarnassa vuonna 1649. (VKS s. v. *matroona*.)

Naisen arkissävyinen nimitys *muija* ei nykyasussaan esiinny vielä vanhassa kirjakielessä. Gananderin sanakirjassa se on eräänlaisena sukulaisterminä muodossa *muuja*. Merkitykseksi on ilmoitettu 'isänsän äiti'. Rinnakkaismuotoina on mainittu *mojja* tai *momma*. Asu *muija* mainitaan Renvallin sanakirjan ensimmäisessä osassa 1823, jossa sen synonyymiksi on esitetty *monna*. Tämän on selitetty tarkoittavan samaa kuin *matroona*. *Muija* lienee lainaa ruotsin murteista (SSA 2 s. v. *muija*). *Monna* on alun perin muinaisitalian *madonna*-sanan lyhentynyt muoto. Se on esiintynyt mm. Anders Lizeliuksen toimittamien *Suomenkielisten Tieto-Sanomien* numerossa 9 vuonna 1776, ja se on varmuuden vuoksi selitetty alaviitteessä: ”*Monna* on yksi kunnianimi, jolla suuresa kunnia-arvosa pidetyt naineet vaimot ja äitit kutsuttiin, ja on vielä nytkin muutamisa paikoisa Suomesa tavalinen.” Gananderin sanakirjassa *monnan* merkitykseksi on ilmoitettu 'perheenemäntä; vanha, kunniallinen, hyvä nainen'. Synonyymiksi on ilmoitettu *momma*, joka lienee ruotsin *mormor*-sanan pohjalta syntynyt lastenkielinen sukulaistermi *mumma*-, *mummo*- ja *mummi*-sanojen tapaan (viimeksi mainituista SSA 2 s. v. *mummo*).

3. Piikoja ja neitoja

Vanhaan perintösanastoon kuuluva tytön nimitys *neiti* ei esiinny 1500-luvun kirjakielessä lainkaan. Se mainitaan ensimmäistä kertaa vasta Laurentius Petrin saarnakokoelmassa 1644 (VKS s. v. *neiti*). Christfrid Gananderin sanakirjassa (1787) todetaan *neiti* kansanrunoissa esiintyväksi sanaksi. Suunnilleen sama näyttää pätevän myös *neiti*-sanan johdokseen *neito*, jolla on runollinen sävy edelleenkin. Sen ensiesiintymä on Matias Salamniuksen kalevalamittaisessa runossa vuonna 1690 (VKS s. v. *neito*). Salamniuksella on myös pitempi johdos *neitonen*.

Neiti-sanueen vanhimmat kirjalliset esiintymät ovat deminutiiviset johdot *neitse*, *neitsy*, *neitsyt*, *neitsö*. Nämä kaikki löytyvät Agricolan teoksista. Kaikkein tavallisin on *neitsyt* (43 esiintymää), mutta muutkaan eivät ole satunnaisia poikkeuksia (*neitse* 32 esiintymää, *neitsy* ja *neitsö* molemmat 13 esiintymää; MATT). Usein sanat viittaavat neitsyt Mariaan, mutta ne voivat tarkoittaa myös tavallista nuorta naista.

Neitoakin runollisempi sana on *impi* tai *immi*, joka ilmestyy kirjallisiin lähteisiin kansanrunouden myötä 1700-luvun lopulla. Ensimmäinen esiintymä on käsin kirjoituissa lisäyksissä, joita Henrik Gabriel Porthan teki omistamaansa Daniel Jusleniuksen sanakirjan kappaleeseen 1770-luvulla.³ Lisäyksissä *impi*-sanan varianttina on mainittu myös (gen.) *immun* ja hieman epäröiden *imonen*. *Impu*-variantti on esiintynyt jo vuonna 1702 painetussa Henrik Florinuksen sananlaskukokoelmassa *piika*-sanan synonyymina.

3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on julkaissut kappaleesta näköispainoksen vuonna 1968.

Porthanilla on *impi*-sanasta kaksi käyttöesimerkkiä perinneaineistosta sekä yhdyssana *immin-tuska*, jonka hän arvelee merkitsevän kevytmielisyyttä. Lönnrot on sanakirjassaan (1866–1880) selittänyt sen tarkoittavan nymfomaniaa. Porthan on rinnastanut *impi*-sanana hantin naista merkitsevään *imi*-sanaan, jota myöhemmin on yritetty yhdistää ikivanhaan *emä*-sanaan (Castrén 2018: 128). Gananderin sanakirjassa on *impi* ja *impu* erillisinä hakusanoina sekä useita esimerkkejä *impi*-sanana esiintymisestä runoudessa.

Impi-sanalle on myöhemmin esitetty vastineet karjalasta ja eteläviirosta, mutta niissäkin sana on selvästi runokielinen. Suomen murteiden normaalisanaustossa sitä ei tunneta, eikä sille ole olemassa mitään yleisesti hyväksyttyä etymologiaa. Ralf-Peter Ritter (1993: 199–200) on yrittänyt selittää sanaa germaaniseksi lainaksi yhdistämällä sen mehiläisparvea tai mehiläistä merkitsevään sanaan **imbi(j)a*-, mutta tämä selitys näyttää ongelmalliselta kaikin etymologisin kriteerein. Todennäköisemmin sana on runokielelle ominainen kuvailevansävyyinen luomus, joka saattaa liittyä *imelä*-sanueeseen. Toinen mahdollisuus on, että se on syntynyt *ihminen*-sanana *immeinen*-tyyppisen variantin pohjalta.⁴ Murteissa *ihminen* esiintyy myös naisen nimityksenä (SMS s. v. *ihminen*; ALFE 2: 250). Kansanrunoissa on runsaasti deskriptiivisiä sanoja ja todellista sanaa varioimalla syntyneitä toistosanoja, jotka eivät ole tavanomaisen sanamuodostusprosessin tuloksia. Samaan vyyhteen voi kerääntyä erilähtöisiä sanoja, jotka vaikuttavat toistensa muotoon ja merkitykseen. Gananderin sanakirjassa on *immen* synonyymeiksi mainittu *hymmi* ja *junni*, joista viimeksi mainittu on selitetty väännökseksi ruotsin *jungfru*-sanasta. *Hym* on interjektio, jolla kuvataan hymisevää ääntä, ja samaan etymologiseen yhteyteen kuulunevat myös verbit *hymistä* ja *hymyillä*. Gananderin mukaan *hymmi* tarkoittaa ystävällistä, hymyilevää neitoa. Gustaf Renvall, joka omasta sanakirjastaan (1826) on karsinut pois Gananderin käsitteiden marginaaliseksi katsomaansa aineistoa, on säilyttänyt *hymmi*-sanana selityksineen. Samoin on menetellyt Elias Lönnrot suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassa. *Kalevalaan* on valikoitunut *impi*, joka tarjoaa monia mahdollisuuksia alkusoinnun hyödyntämiseen: *ilman impi*, *impyet ihasteleisi*, *itki saaren impy'itä*, *impiparvesta ihanin* (esim. Jussila 2009 s. v. *immikkö*, *immyt*, *impeys*, *impi*, *impiparvi*).

Balttilaisperäisestä *tytär*-sanasta muodostettu deminutiivinen johdos *tyttö* on vanhassa kirjakielissä äärimmäisen harvinainen. Siitä tunnetaan pari esiintymää 1600-luvun lopulla seipetyistä runoista ja muutama tapaus lisää 1700-luvun loppupuolelta Gananderin kansankielisistä aineistoista (Jussila 1998; VKSK). Varsinaisesti *tyttö* murtautui kirjakielen vasta vuonna 1820 Kangasniemellä syntyneen Reinhold von Beckerin perustamissa *Turun Wiikko-Sanomissa*, joissa sanaa käyteltiin ahkerasti ensimmäisestä vuosikerrasta lähtien. Aluksi lisättiin varmuuden vuoksi selitys: *tyttö (eli flikka)* (TWS 44/1820).

Ruotsista lainattu tytön nimitys *flikka* on mainittu ensi kertaa asetustekstissä vuonna 1756 (VKS s. v. *flikka*). Sana esiintyy myös Gananderin sanakirjassa, jossa erillisinä hakusanoina ovat sekä *flikka* että sen suomalaistetumpi asu *likka*. Jälkimmäistä

4. Levikkikartta (asu *i(m)meinen*): <http://kaino.kotus.fi/sms/?p=map&map_id=174271>

ei tunneta muista lähteistä ennen 1800-lukua. Lisäksi Gananderilla on yhdyssana *flikkanainen* sekä naispuolista palvelijaa merkitsevä *flikkapiika*. Muissa vanhan kirjakielen lähteissä näitä ei mainita.

Tyttöä ja nuorta, naimatonta naista nimitetään vanhimmissa kirjakielessä yleensä *piiaksi*. Tätä sanaa on pidetty skandinaavisena lainana (Falk & Torp s. v. *pige*; SAOB s. v. *piga*), mutta myös päinvastaista lainasuuntaa on pidetty mahdollisena (SSA 2 s. v. *piika*). Koska sanaa ei kummallakaan taholla voi osoittaa vanhaan perintö-sanastoon kuuluvaksi, on pohdittava lainautumista ulkopuolelta. Mahdollisesti sana onkin levinnyt Pohjolaan Volgan seudun turkkilaiskielistä itäisten kauppakontaktien myötä (Räsänen 1947: 355; Karttunen 2013 s. v. *bet*). Agricolalla *piika* esiintyy 58 kertaa (MATT), ja sanaa käytetään sekä tytön että palvelustytön merkityksessä. Muussakin vanhassa kirjakielessä *piika* on hyvin tavallinen sana, ja vuoden 1642 *Bibliasta* selviää, mikä on *neitse* ja *piian* ero: *Ja he löysit Jabeksen asuvaisist Gileadis neljäsataa piikaa kuin neitseet olit ja ei olleet yhdenkään miehen tykönä maanneet* (Tuom. 21: 12). *Piika*-sana ei siis välttämättä kerro koskemattomuudesta. Usein *piika* on kuitenkin nähty naidun naisen vastakohtana. Tähän ajatukseen perustuu neitsyyttä merkitsevä johdos *piikuus*, joka kirjakielessä esiintyy ensimmäistä kertaa Abraham Kollaniuksen lainsuomennoksen naimisen kaareissa vuonna 1648: ”Joka myös jonkun miehen tyttären haukuttelee, joka *neidsys* ompi eli hänen orpanansa, niin että hänen *piikuudensa* häväistyksi tulee, lunastakaan nenänsä neljälläkymmenellä markalla, kolmia jaettaa” (VKSK: Kollanius). *Neitsyys* on esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen.

Avioliittoon astuvaa tai vastaviihittyä vaimoa nimitetään *morsiameksi* Westhin koodeksissa, Agricolan teoksissa ja Uppsalan käsikirjassa eli niissä kaikissa kolmessa kirkkokäsikirjassa, jotka ovat säilyneet reformaation alkuajalta. Tämä balttilainen laina näyttää vakiintuneen nykymerkitykseensä jo kauan ennen kirjakielen syntyä.

Ruotsin *fröken*-sanasta lainattu ylhäisen neidon nimitys *fröökinä* on ensimmäistä kertaa mainittu kuningatar Kristiinan nimissä annetussa julistuksessa vuonna 1638. Ranskasta ruotsin kautta lainattu *mamselli*-sana on tullut kieleen 1700-luvun lopulla. Se on ollut arvonimen tyyppinen, hienoon neitiin viittaava sana, jota on käytetty muista kuin varsinaisista aatelisneidoista. Sanaa on varsinkin 1800-luvulla käytetty myös emännöitsijän, opettajan tai kamarineidon nimityksenä.

4. Naisia ammateissa

Vanhan perintösanaston vanhin ammattinimitys on *noita*, jolla lienee alkuaan tarkoitettu šamaania tai tietäjää. *Noita* esiintyy Agricolan teoksissa 15 kertaa. Lisäksi mainitaan *noituus*, *noituminen* ja *noidalliset konstit*. Agricolan kielessä *noituminen* voi tarkoittaa myös ennustamista ja *noita* niin muodoin ennustajaa. Useimmat *noita*-sanan esiintymät

5. Kollaniuksen kielen erityispiirteenä on, että nykyisen yleiskielen *ts*-yhtymää vastaavat soinnittomat dentaalispirantit on merkitty yksiselitteisesti spiranttiääntämykseen viittaavalla tavalla.

ovat sellaisia, joista sukupuoli ei käy ilmi. Kolmannen Mooseksen kirjan käännöksessä tulee eksplisiittisesti selväksi, että molemmat ovat mahdollisia: *Jos joku mies eli vaimo noidaksi eli velhoksi tulepi, ne pitää kuoleamalla kuoleman* (MAT III: 780). Kaksi kertaa Agricola on käyttänyt yhdyssanaa *noitavaimo*, joka viittaa yksiselitteisesti naiseen.

Maaailman vanhimmaksi ammatiksi on tapana mainita huora. Kuten edellä on jo todettu, tähänkin aihepiiriin kuuluvaa sanastoa löytyy vanhimmasta kirjasuomesta. Yleisen käsityksen mukaan *portto* perustuu alkuaan satamaa merkitsevään kansainväliseen sanaan, jonka taustalla on latinan *portus* (esim. SSA 2 s. v. *portto*). Näin ollen *portto* on sananmukaisesti satamanainen. Suomen sanalle tekisi mieli etsiä lähtökohtaa keskiajan ruotsista tai alasaksasta, mutta kummastakaan ei löydy lainalähteeksi tarkalleen sopivaa sanaa (Bentlin 2008: 103, 202). H. J. Streng on tästä huolimatta esittänyt Agricolan *portto*-sanan ruotsalaisten lainojen joukossa. Vertailukohdaksi on esitetty muinaisnorjan *portkona* ja muinaisruotsin *portkuna*⁶ (Streng 1915: 160; ks. myös FLD), mutta lainalähteeksi tämä on siinä mielessä ongelmallinen, että se on yhdyssana ja naiseen siinä viittaa varsinaisesti vain jälkiosa, jollaisesta suomessa ei ole merkkiäkään. On kuitenkin mahdollista, että vierasta, pitkää ja semanttisesti läpinäkymätöntä sanaa on lainattaessa lyhennetty ottamalla käyttöön vain alkuosa kokonaisuuden merkityksessä. Vastaavalla tavalla on selitetty muitakin tapauksia, joissa koko yhdyssanan merkitys on siirtynyt pelkästään alkuosalle (*kulo* < *kulovalkea*, *yskä* < *yskätauti*).

Rinnakkaistapaus löytyy virosta, jossa *port* (: *pordo*) esiintyy monissa murteissa ja vanhassa kirjakielessä (VMS s. v. *port*). Lisäksi murteista on merkitty ominaisuuden nimi *portus* 'porttous'. Molemmat mainitaan myös Wiedemannin sanakirjassa. Itse asiassa vastaavanlainen johdos *porttuus* esiintyy kerran myös Agricolan kielessä, Hoosean kirjan toisessa luvussa: *Käsketään häntä huoruuttans poisbeittää hänen kasvostans ja hänen porttuuttans hänen rinnastans* (MAT III: 607).

On vaikea sanoa, mikä yhteys suomen ja viron sanoilla on. On mahdollista, että sana on lainattu viron kautta suomeen. Toinen mahdollisuus on, että *portto* on levinnyt vanhan uskonnollisen kielen välityksellä sekä suomen että viron murteisiin, ja sen ovat alkuaan ottaneet käyttöön ne keskiaikaiset, monikieliset papit tai saarnaajaveljet, jotka ovat liikkuneet Pohjois-Euroopassa selittämässä uskonasioita ja *Raamatun* tapahtumia kansan omalla kielellä jo ennen kirjakielten syntyä. Vanhimmassa kirjakielessä *portto* näyttää jo täysin vakiintuneelta sanalta, jota käytetään sekä perusermerkityksessään että vertauskuvallisesti, kun tarkoitetaan uskostaan luopunutta kirkkoa. Sen esiintymäyhteyksissä ei ole mitään satamaan viittaavaa, vaan sana on selvästikin alkanut jo elää omaa elämäänsä. Viron sanan iästä on kirjallisten lähteiden perusteella mahdotonta sanoa mitään, koska laajempia tekstiaineistoja on saatavissa vasta 1600-luvun alusta lähtien. Tällöin *port* esiintyy jo useissa eri lähteissä (VAKK).

Kunniallisia naisten ammatteja ovat ikimuistoisista ajoista lähtien olleet kättilön ja imettäjän tehtävät. Imettäjää merkitsevä, ruotsista lainattu (Streng 1915: 5–6) *amma*

6. Strengillä sana on *protkuna*, jossa lienee painovirhe.

esiintyy Agricolan teoksissa kolme kertaa. Esimerkki on Jesajan kirjan 49. luvusta: ”Ja kuninkaat pitää oleman sinun elättäjäs, ja heidän trötinkins sinun *ammäs*” (MAT III: 119–120). Ruotsalaisperäinen *trötinki* tarkoittaa kuningatarta ja on pikemmin arvo- kuin ammattinimi. *Amma* mainitaan myös Martin maanlainsuomennoksessa, mutta Kollanius on vaihtanut sen tilalle vanhaan perussanastoon kuuluvista aineksista muodostetun *imettäjän*. Jo tätä ennen *imettäjä* on mainittu Ericus Eri Sorolaisen julkaisemassa kirkkokäsikirjassa vuonna 1614. (VKS s. v. *imettäjä*.)

Lapsenpäästäjän vanhin kirjakielinen nimitys näyttää olevan *lastenämmä*, joka mainitaan ensi kertaa Ericus Ericin *Postillassa* vuonna 1621. Samaa sanaa käytetään myös vuoden 1642 *Bibliassa*. (VKS s. v. *lastenämmä*.) Kättilöiden koulutus ja tutkinto virallistettiin Suomessa vuonna 1711 (FHO s. v. *barnmorska*). *Käsi*-sanasta johdettu *kättilöin* on ensi kertaa mainittu niissä Porthanin lisäyksissä, jotka on tehty Jusleniuksen sanakirjan välilehditettyyn kappaleeseen. Nykymuotoinen *kättilö* on otettu käyttöön vasta vuonna 1860 Edvard Winterin väitöskirjassa, joka käsitteli raskautta ja synnyttämistä (VNSK s. v. *kättilö*). Jonkin verran on käytetty alasaksasta lainattua (Bentlin 2008: 240) sanaa *paatermuori*, joka löytyy esimerkiksi Lönnrotin sanakirjasta.

Eräänlainen ammattinimitys on myös *abbedissa*, joka tarkoittaa nunnaluostarin johtajaa. Agricolan aikana Naantalin birgittalaisluostari oli vielä toiminnassa ja Agricola joutui henkilökohtaisesti neuvottelemaan sen alasajosta, mutta *abbedissa* ei esiinny hänen suomenkielisissä kirjoituksissaan. Se mainitaan vasta vuonna 1644 painatussa tulkkisanakirjassa *Variarum rerum vocabula*, jonka sanavalikoima perustuu mitä ilmeisimmin runsaat sata vuotta aiemmin ilmestyneeseen latinalais-saksalaiseen sanakirjaan (Nummila 2010: 190). Agricola mainitsee vain *nunnan* kirkkokäsikirjansa vihki-kaavaa pohjustavassa esipuheessa, jossa hän paheksuu munkkien ja *nunni*en ”häijyä yksipuolisuuselämää” eli selibaattia.

Naisiin viittaavien ammattinimikkeiden määrä kasvaa olennaisesti vasta 1800-luvulla, kun naiset alkavat siirtyä palkkatyöhön kodin ulkopuolelle. Monet tekijänimet ja muut ammattinimikkeet ovat tällöinkin muodoltaan sukupuolineutraaleja, kuten *kehrääjä*, *neuloja*, *ompelija*, *pesijä*, *sairaanhoitaja*, mutta esimerkiksi 1800-luvun puolimaissa ilmestyneiden tulkkisanakirjojen (Lönnrot 1847; Harjotuksia 1847) muunkielisistä vastineista näkyy, että niiden ajatellaan viittavan naispuoliseen työntekijään. Itse asiassa muutamia vastaavanlaisia nimikkeitä on esiintynyt jo vanhemmassakin kirjakielessä (esim. *paimen*, *peseväinen* tai *pesijä*).

1800-luku oli kirjakielen tietoisien kehittämisen aikaa. Muodoltaan selvästi naispuoliseen työntekijään viittaavat *-Ar*-päätteiset johdokset ovat oppitekoisia, ja niitä alkaa tulla käyttöön 1800-luvun alkupuoliskolla. *Sanan Saattaja Wiipurissa* -lehden julkaisemissa nimitysuutisissa ja työpaikkailmoituksissa mainitaan jo vuonna 1840 useita kertoja *opettajatar*. Kuten edellä on todettu, johdostyyppi oli tullut kirjakieleen jo 1700-luvun lopulla, mutta johtimen funktio oli tällöin toinen: sillä muodostettiin kansanperinteeseen kuuluvien uskomusolentojen nimityksiä. Samantapaista käyttötarkoitusta edustavat myös 1800-luvun oppitekoiset johdokset, joilla viitattiin kuvitteellisiin, ihanteellisiin naishahmoihin: *hengetär*, *kieletär*, *suometar* (VNSK).

1800-luvulla naiset astuivat esiin myös taiteilijoina. Sanomalehti *Suomettaressa* (5/1855) kerrottiin, kuinka ”nuori ja ylistetty *laulajatar*, röökkynä Toll” oli esiintynyt Viipurin teatterissa. Helsingin Uutisissa (15/1863) selostettiin Victor Hugon näytelmää *Angelo* ja todettiin *näyttelijätär* Thisben olevan koko draaman keskushenkilö. *Tapio*-lehdessä (30/1866) oli uutinen Seurahuoneella esiintyneestä leikkisästä silmäkääntäjistä A. v. Olivosta ja hänen tyttärestään Mathildasta, jonka kerrottiin olevan *kansallis-tanssijatar* ja *puheäänellä lukijatar*. *Uudessa Suomettaressa* (47/1869) kuvailtiin rouva L. Michaelin järjestämiä laulajaisia ja ylistettiin *taiteilijattaren* suloista laulua.

5. Rajat syntyvät ja kaatuvat

1800-luku oli murteiden taistelun ja kirjakielen tietoisien uudistamisen aikaa. Tilanne vakiintui 1800-luvun lopulla. Kirjakielen ja murteiden ero selkiytyi, ja sivistyksen merkkinä pidettiin kirjakielen puhumista. Murre- ja uudissanaston vyöryä kirjakieleen haluttiin hillitä, koska muuten kieli ”ei koskaan valmistuisi” (esim. Kohtamäki 1956: 61–64, 132–139). Varsinkin erikoisaloilla sanaston lainaamiseen alettiin suhtautua suopeammin kuin purismin huippuvuosina 1800-luvun puolivälissä.

Suomen itsenäistymisen jälkeen herättiin huomaamaan, ettei suomen kielestä ollut olemassa ajantasaista kirjakielen sanakirjaa. Eduskunnan aloitteesta käynnistettiin vuonna 1927 *Nyky-suomen sanakirjan* toimittaminen Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran suojissa. Sanakirja ilmestyi kuutena niteenä vuosien 1951–1961 aikana.

Fred Karlsson (1974) on tutkinut, miten sukupuoliroolit heijastuvat *Nyky-suomen sanakirjassa*. Hän toteaa, että miesten dominanssi on havaittavissa sekä sana-artikkelien laajuudessa että maskuliiniseen sukupuoleen viittaavien sanojen tunnusmerkittömyydessä. Miestä käsittelevät sana-artikkelit ovat pidempiä ja monipuolisempia, ja maskuliinisen komponentin sisältävät sanat, esimerkiksi sen tapaiset ammattinimikkeet kuin *esimies*, *lautamies* ja *nimismies*, voivat neutraalistua tarkoittamaan myös naista. Yhdessä suhteessa naiset näyttävät pääsevän voitolle: naisiin viittaavien sanojen (*nainen*, *tyttö*, *vaimo*, *eukko*, *muija*, *akka* jne.) kirjo on paljon laajempi kuin miehiin viittaavien. Kuitenkin myös tämä selittyy miehen hallitsevasta näkökulmasta: miehen kannalta on olennaista luokitella naiset kielen avulla nuoriin ja vanhoihin, koskemattomiin ja naituihin, moraalisesti moitteettomiin ja arveluttaviin. Kuten edellä on todettu, monet naisiin viittaavat sanat ovat olleet pysyvästi (esim. *huora*, *naara*, *portto*) tai ainakin jossakin historiansa vaiheessa (esim. *akka*, *nainen*, *ämmä*) sävyltään pejoratiivisia. *Mies* ei kerro mitään tarkoitteensa aviosäädystä tai sukupuolisista kokemuksista.

Nyky-suomen sanakirja edustaa kirjakielen kehityksen kurinalaista vaihetta, jolloin rehevä kansankieli, oli se sitten maaseutujen murretta tai kaupunkien slangia, pyrittiin tietoisesti rajaamaan kirjakielen ulkopuolelle. Jonkin verran kansankielisiä sanoja kyllä poimittiin mukaan esim. arvostetusta kaunokirjallisuudesta, mutta niiden taustasta mainittiin erikseen. Sanakirjan valmistuttua tilanne on muuttunut: yleiskieli saa yhä

enemmän aineista arkisesta puhekielestä ja slangista. Mediassa ja kaunokirjallisuudessa kuvataan suorasukaisesti asioita, jotka ennen naamoitiin häveliäiksi kiertoilmauksiksi. *Nykysuomen sanakirjan* perinnettä jatkavassa *Kielitoimiston sanakirjassa* on aineksia, jollaisia aiemmin kelpuutettiin vain slangisanakirjaan. Jotkut tällaisista sisältävät myös naisten erisnimiä: *lappuliisa, mustamaija, marittaa*.

Myös naisten nimityksiä tulee lisää. Monia erisnimiä on alettu käyttää yleisniminä: *eeva, elli, friidu, mimmi; maija meikäläinen, tarja tavallinen*. Slangissa tytöt ja naiset ovat todellinen attraktiokeskus, joka poikii koko ajan uutta sanastoa (esim. Paunonen 2006: 345–353). Nykykieli tarjoaa sekä etymologian tutkijalle että kielen elämää muuten seuraavalle loistavan tilaisuuden laajentaa käsitystään siitä, miten sanasto tosielämässä muuttuu ja miten monenlaiset asiat siihen voivat vaikuttaa.

Lähteet ja kirjallisuus

Painetut lähteet ja kirjallisuus

- ALFE 2 = *Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2007.
- BENTLIN, MIKKO 2008: *Niederdeutsch-finnische Sprachkontakte*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 256. Helsinki.
- CASTRÉN, MATTHIAS ALEXANDER 2018: *Ostiacica*. Toim. Ulla-Maija Forsberg. Manuscripta Castreniana, Linguistica V. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- FALK, HJALMAR & TORP, ALF [1906]: *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Oslo: Bjørn Ringstrøms Antikvariat 1994.
- FLORINUS, HENRIK 1678: *Nomenclatura*. Näköispainos Henrik Florinuksen vuonna 1678 painetusta latinalais-ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1976.
- GANANDER, CHRISTFRID 1787: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskappaleesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1997.
- GANANDER, CHRISTFRID 1789: *Mythologia Fennica*. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1960.
- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HARJOTUKSIA 1847 = *Harjotuksia Wenäjän, Suomen, Ruotsin ja Saksan kielessä*. Turku: Frenckell ja Poika 1847.
- HÄKKINEN, KAISA 2016: Uppsalan evankeliumikirjan katkelma, vanhin suomenkielinen teksti. – *Reformaatio 500 vuotta*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja 2016. Helsinki. 138–165.
- JUSLENIUS, DANIEL 1745: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1968.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 696, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101. Helsinki.
- JUSSILA, RAIMO 2009: *Kalevalan sanakirja*. Helsinki: Otava.

- KARLSSON, FRED 1974: Sukupuoliroolien kielellisistä heijastumista. – *Sananjalka* 16: 24–33.
- KARTTUNEN, KLAUS 2013: *Orientin etymologinen sanakirja*. Helsinki: Gaudeamus.
- KIURU, SILVA 2009: Vaimosta naiseksi vanhassa kirjasuomessa. – *Palavasta rakkaudesta äidin-kieleen*. *Kieli* 18: 201–219. Toimittaneet Lea Laitinen, Taru Nordlund, Mari Siirainen. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos.
- KNUUTILA, JYRKI 2010: Tukholman suomenkielisen seurakunnan ”messukirja” ja jumalanpalveluselämän muuttuminen evankeliseksi 1500-luvulla. – *Facultas ludendi. Erkki Tuppuraisen juhlakirja*. Toimittanut Jorma Hannikainen. Sibelius-Akatemia, Kuopion osasto. 79–113.
- KOHTAMÄKI, ILMARI 1956: *August Ahlqvist suomen kielen ja kirjallisuuden arvostelijana*. [Omakustanne.] Helsinki.
- LÄGLOS = *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen*. Bd. I–III. A. D. Kylstra & Sirkka-Liisa Hahmo & Tette Hofstra & Osmo Nikkilä. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi 1991–2012.
- LÖNNROT, ELIAS 1847: *Ruotsin, Suomen ja Saksan Tulkki*. Helsingfors: A. C. Öhman.
- LÖNNROT, ELIAS 1866–1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja* I–II. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MALLAT, KAIJA 2007: *Naiset rajalla*. Kyöpeli, Nainen, Naara(s), Neitsyt, Morsian, Akka ja Ämmä *Suomen paikannimissä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1122. Helsinki.
- MAT = MIKAEL AGRICOLA: *Teokset I–III*. Uudistettu näköispainos. Porvoo – Helsinki – Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö 1987.
- MATT = *Mikael Agricolan teosten morfosyntaktinen tietokanta*. Suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaine, Turun yliopisto. [Luettu 21.8.2018].
- NIRVI, R. E. 1952: *Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta*. Suomi 106:1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NUMMILA, KIRSI-MARIA 2010: 1600-luvun sanakirjojemme suomalaissanasto ja sen alkuperä. – *Sanoista kirjakieliin. Julkakirja Kaisa Häkkiselle*. Suomalais-Ugri-laisen Seuran toimituksia 259. Helsinki. 189–202.
- Nyky-suomen sanakirja* I–VI. Päätoimittaja Matti Sadeniemi. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö 1951–1961.
- PAUNONEN, HEIKKI 2006: Synonymia Helsingin slangissa. – *Virittäjä* 110: 336–364.
- RENVALL, GUSTAF 1823–1826: *Suomalainen Sana-Kirja*. Aboae: Typis Frenckellianis.
- RITTER, RALF-PETER 1993: *Studien zu den ältesten germanischen Entlehnungen im Ostseefinnischen*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien: Peter Lang.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1947: Uralilais-altailaisia sanavertailuja. – *Virittäjä* 51: 162–173.
- SCHRODERUS, ERICUS 1637: *Lexicon Latino-Scondicum*. Holmiae. [Näköispainos.] Utg. av Bengt Hesselman. Uppsala 1941.
- SSA 1–3 = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Päätoimittajat Erkki Itkonen ja Ulla-Maija Kulonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992–2000.
- STRENG, H. J. 1915: *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino osakeyhtiö.
- Variarum rerum vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione*. Holmiae 1644.
- WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN: *Eesti-saksa sõnaraamat*. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus 1973.

Internet-lähteet

- FHO = *Förvaltningshistorisk ordbok*. Svenska litteratursällskapet i Finland 2016. <<http://fho.sls.fi>> [viitattu 21.10.2019].
- FLD = *Fornsvensk lexikalisk databas*. <<https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/index2.html>>
Helsingin Uutiset. <<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/titles/1458-0829>>
- Kielitoimiston sanakirja*. 2018. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. URN:NBN:fi:kotus-201433. <<https://www.kielitoimiston-sanakirja.fi/>>. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 6.6.2018 [viitattu 21.10.2019].
- KKS = *Karjalan kielen sanakirja*. 2009. Helsinki: Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 18. <<http://kaino.kotus.fi/kks/>>. Päivitetty 22.2.2019 [viitattu 21.10.2019].
- Sanan Saattaja Wiipurista*. <<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/titles/1457-4586>>
- SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*. <<https://www.saob.se/>>
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. 2012. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. URN:NBN:fi:kotus-20110. <<http://kaino.kotus.fi/sms/>>. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu. Päivitetty 22.5.2019 [viitattu 21.10.2019].
- Suometar*. <<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/titles/1457-4705>>
- Tapio*. <<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/titles/1458-8609>>
- TWS = *Turun Wiikko-Sanomat*. <<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/titles/1457-4888?year=1820>>
- Uusi Suometar*. <<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/titles/1457-4721>>
- VAKK = *Vana kirjakeele korpus*. Tartu ülikool. <<http://vakk.ut.ee/>>, doi:10.15155/TY.0005.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. 2014. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. URN:NBN:fi:kotus201435. <<http://kaino.kotus.fi/vks/>>. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu. Päivitetty 23.11.2018 [viitattu 21.10.2019].
- VKSK = *Vanhan kirjasuomen korpus* [tekstikorpus]. Kielipankki – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2013. <<http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-201407165>>
- VMS = *Väike murdesõnastik*. Eesti keele instituut. <<http://www.eki.ee/dict/vms/>>
- VNSK = *Varhaisnykysuomen korpus, Kielipankki-versio* [tekstikorpus]. Kielipankki – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2016. <<http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-20140730147>>